

UDK 949.71»19«(048.1):327»1941—1945«
Pregledni članak

Povijesna literatura o odnosima velikih savezničkih sila prema Jugoslaviji 1941—1945. godine (orijentacioni pregled)*

ANDREA FELDMAN

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Problematika istraživanja politike saveznika prema Jugoslaviji u toku drugoga svjetskog rata izaziva među historičarima, osobito u posljednje vrijeme, vrlo velik interes i žive diskusije. Očigledno da su problemi visoke politike, diplomacije i obavještajne službe zasigurno interesantni ne samo stručnoj, već i široj publici.

Ovaj pregled obuhvaća literaturu o politici savezničkih sila prema Jugoslaviji u toku drugoga svjetskog rata. »Jugoslavija« u ovom slučaju mora figurirati kao uvjetno shvaćen pojam, te je zapravo sklop relacija saveznika prema jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu, zatim odnos saveznika prema građanskim snagama u zemlji (unutar kojih je nužno distingvirati određene orijentacije), te konačno odnos saveznika prema narodno-oslobodilačkom pokretu. Pojam »saveznici« pokriva u osnovnom smislu visoku politiku, vojni kadar i angažman, predstavnike i vojne misije, pripadnike triju velikih sila — Velike Britanije, SAD, SSSR, koje su svaka na svoj način i sa svog aspekta promatrali događaje u Jugoslaviji i prema njima određivali svoj stav i konkretnu politiku. Dakako da je riječ o složenom procesu u kojemu su se često ispoljavale različitosti pristupa i shvaćanja problema. Očigledno je to problematika koja impresionira svojom slojevitosti i sadržajnošću, problematika koja se može iščitavati i istraživati na nekoliko razina — od kojih jedna nije manje interesantna od druge. S obzirom na okvir »vanjske politike« u kojem se obično javlja, možemo konstatirati da ta problematika izaziva razmjerni istraživački interes i jugoslavenskih i stranih historičara, ali i publike koja se historiografijom ne bavi isključivo kao znanosti.

Vojni, politički i diplomatski aspekti savezničke prisutnosti u Jugoslaviji za vrijeme drugoga svjetskog rata bili su predmetom prilično intenzivnog

* Radi funkcionalnije upotrebe, bibliografija u prilogu ovog rada sadrži abecednim redom navedene sve radove bez obzira na njihov karakter, tj. je li riječ o znanstvenim i publicističkim priložima, objavljenim izvorima, političkim ocjenama ili memoarima. U bilješkama se uglavnom navode reprezentativni prilozi, i to najčešće samo godina njihova izdanja ili početak naslova, kako bi čitalac pomoću tih pokazatelja mogao u bibliografiji veoma lako pronaći odgovarajući rad sa svim ostalim podacima.

istraživanja, i u Jugoslaviji i izvan nje. Ne samo da je nastala znatna monografska literatura, nego se razvio i vrlo važan posao prikupljanja dokumenata, izvora i njihovo objavljivanje.

U pregledu o kojem je ovdje riječ opredijelila sam se za prikaz radova poglavito jugoslavenske historiografije. Ambicija da u prikaz (bibliografiju) uvrstim i radove stranih historičara, koji se bave problemima o kojima je ovdje riječ, mogla se ispuniti tek djelomično. Riječ je o knjigama (radovima) nekih eminentnih britanskih, američkih historičara i o memoarskim zapisima ljudi koji su sudjelovali u ratnim zbivanjima na teritoriju Jugoslavije kao predstavnici svojih vlada u vojnim misijama. Pravi uvid u stranu produkciju moguće je dobiti tek daljnjim sistematskim istraživanjem.

Smatram da je nužno naznačiti da je u pregledu radova učinjen određen izbor, jer je naša namjera bila označiti samo glavna dostignuća s područja historijske literature o problemu i vremenu drugoga svjetskog rata. Riječ je, dakle, o radovima fundamentalnog značenja za pojedine probleme i teme. Ipak, Bibliografija u prilogu ima svrhu da omogući čitaocu širu orijentaciju. Važno je jednako tako napomenuti da je to pokušaj zahvaćanja u prvom redu globalne politike saveznika, i rukovodstva NOP-a, i jugoslavenske vlade. S obzirom na prostorne relacije i pojedina specifična pitanja, u prikazu je veća pažnja usmjerena na područje Hrvatske, kao konkretne teme daljnjeg istraživanja.

Pregled se sastoji od tri dijela. Prvi dio obuhvaća sklop zbivanja i problema oko potpisivanja Trojnog pakta, puča 27. marta 1941, izbijanja rata i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Drugi dio obuhvaća pitanja u vezi s aktivnošću građanskih snaga u Jugoslaviji i djelatnošću jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. U trećem dijelu riječ je o istraživanju kompleksa odnosa saveznika prema NOP-u. Dakako da je ta podjela donekle uvjetna. Budući da je riječ o međusobnom sadržajnom prožimanju svih triju dijelova, shvatljivo je da se to nužno moralo odraziti i u literaturi koja se prikazuje, pa prema tome i u karakteru ovog pregleda.

Prema tome, zadaća je ovog pregleda da pokuša čitaocu pružiti osnovne informacije o literaturi koja se bavi politikom saveznika prema Jugoslaviji u razdoblju rata i revolucije 1941—1945. Treba konstatirati pri tome da je i ovdje uočljiv nedostatak djela koja bi sintetično i kompleksnije obuhvaćala probleme vanjskopolitičkih, a još više socijalnih, kulturnih i ekonomskih odnosa i interakcija u toku drugoga svjetskog rata na prostoru Jugoslavije. Dakako, uzroci su tome brojni. Teškoće s kojima se susreću istraživači te problematike najviše su vezane za mogućnost konzultacije izvorne arhivske građe, koja se, osim u jugoslavenskim, nalazi najvećim dijelom u američkim, britanskim i sovjetskim arhivima, te nije još uvijek i u potpunosti dostupna. Uz to, razvoj društvenih nauka i metodologija znanstvenog rada posljednjih desetak godina doveli su i do postavljanja mnogih zanimljivih istraživačkih pitanja koja izlaze iz strogog okvira diplomatske historije, kao što su, npr., pitanje doticaja kultura i njihovih interpretacija, utjecaj društvenog i kulturnog konteksta na politiku i mnoga druga. Očigledno je da će se ubuduće mnoga od tih pitanja pokušavati rješavati i dalje elaborirati u radovima koji će se baviti i ovom problematikom.

I

Problematika vanjskopolitičkih odnosa jugoslavenske države između dva svjetska rata jedno je od najzanimljivijih i najrelevantnijih, te još uvijek u mnogo čemu otvorenih pitanja jugoslavenske historiografije. Razlozi tome su mnogobrojni, no nas prvenstveno zanimaju kao osnova na kojoj se otvaraju mogućnosti sagledavanja problematike međunarodnog položaja Kraljevine Jugoslavije uoči izbijanja drugoga svjetskog rata. Status jugoslavenske države na međunarodnom planu, ugled koji (ni)je dosegla, i na Balkanu (jugoistočnoj Evropi), i na Zapadu, usponi i padovi koje je doživljavala politika Jugoslavije (odnosno pojedinih ličnosti u njezinom diplomatskom vrhu), inicijative, orijentacije, projekcije i procjene jugoslavenskih političkih i diplomatskih predstavnika — sve to čini nevjerojatno zanimljivu »slagalicu« koju jugoslavenski, ali i strani historičari već godinama pokušavaju sastaviti.

Bogdan Krizman u svojoj instruktivnoj knjizi »Vanjska politika jugoslavenske države 1918—1941« sabire u kontinuiranom toku osnovne informacije o vanjskopolitičkom položaju i politici Jugoslavije.¹ Sam tekst knjige u tematskom je smislu podijeljen na dva dijela — razdoblje do 1934. godine, u toku kojega se Jugoslavija u vanjskoj politici oslanja na zapadne sile, te razdoblje nakon 1934. godine, kada nadolaskom naciizma, dolazi i do napuštanja takve politike. U situaciji društveno-ekonomske krize, te izuzetno složenih političkih odnosa, političku »neutralnost« Jugoslavije bila je prihvatila i Njemačka (do određenog stupnja i Italije), ali i zapadne sile, naročito Velika Britanija.

Normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom pretpostavljala je zainteresiranost Sovjetskog Saveza za očuvanje politike »status quo ante« i kulminirala potpisivanjem trgovinskog ugovora i sporazumom, te uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa SSSR-om 1940. godine. Za upoznavanje tih problema imaju fundamentalno značenje rasprave Vuka Vinavera, u kojima se obrađuju pojedini aspekti sovjetsko-jugoslavenskih odnosa.²

Zapadne demokracije (Francuska i Velika Britanija) nisu bile voljne upustiti se u vojne akcije na Balkanu bez prethodne diplomatske pripreme. SAD, u svojoj funkciji zainteresiranog promatrača, u toj fazi rata, nisu vodile nikakvu diplomatsku igru u jugoistočnoj Evropi. Dakako, u toj je situaciji ostalo potpuno otvoreno pitanje pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Naime, zaoštavanje situacije na Balkanu (Mussolinijev napad na Grčku 1940) učinilo je balkanski prostor još zanimljivijim i opasnijim, i prisililo Hitlera da pritiskom na kneza Pavla radi pristupa Trojnom paktu pokuša srediti situaciju. Takva situacija prisilila je i predstavnike Velike Britanije i SAD na snažnu diplomatsku aktivnost, koja će u krajnjoj konzekvenci dovesti do državnog udara 27. marta 1941.³

Vanjskopolitički položaj u kojem se Kraljevina Jugoslavija našla u godinama neposredno uoči svoga sloma i nacifašističke okupacije, tema je koja pobuđuje velik interes niza historičara.

¹ 1975.

² Vidi u Bibliografiji Vinaverove radove i prikaz N. Popovića.

³ Krizman, 1975, 145.

Ferdo Čulinović, u jednoj od prvih monografija o 27. matru, daje za vrijeme u kojem je nastala cjelovit prikaz kompleksa državnog udara i detaljan pregled vanjskopolitičkih zbivanja u Evropi koja su mu prethodila.⁴ Autora nisu zanimali samo mnogi objavljeni i neobjavljeni dokumenti koje je prikupio i u Jugoslaviji i izvan nje, nego je istaknuo i različita, suprotstavljena mišljenja koja su vladala o jugoslavenskom državnom udaru. Potrebno je spomenuti da je u toku godina proučavanja te problematike i prikupljanja podataka o njoj, Čulinović uspio doći do nepoznatih dokumenata i svjedočanstava, koji su, bez obzira na stupanj vjerodostojnosti i objektivnosti, bacili novo svjetlo na proučavanje kompleksa oko 27. ožujka 1941. godine.

Sistematski prikaz događaja koji su prethodili vojnom udaru u Beogradu, i detaljan pregled aktivnosti grupe pretežno zrakoplovnih oficira, koji su pod vodstvom generala Dušana Simovića (odnosno generala Bore Mirkovića) u noći od 26. na 27. marta 1941. izvršili državni udar, daje u svojoj knjizi američki historičar Jacob B. Hoptner.⁵ Hoptner je poslije završetka drugoga svjetskog rata boravio u Jugoslaviji kao specijalni predstavnik Crvenog križa, kada je odlučio napisati knjigu o Jugoslaviji u doba Namjesništva. Vrijednost je te knjige u tome, što je Hoptner pri pisanju iznimno bio u prilici koristiti se izvornim jugoslavenskim materijalom što je danas pohranjen u arhivu za rusku i istočnoevropsku povijest na Columbia University u New Yorku, a nije, inače, dostupan ostalim istraživačima. Ipak, u pojedinim se ocjenama ne bismo mogli složiti s Hoptnerom, ne samo zbog njegovih političkih uvjerenja, već i zbog predrasuda koje se nužno javljaju pri pokušaju eksplikacije tako zamršenih problema kao što je politika jugoslavenske države, koja je dovela do njezina stupanja u rat. Osnovno je preduvjerenje od kojega polazi većina stranih historičara stav prema dvorskim ili državnim udarima kao dijelu junačke, dugogodišnje tradicije srpskog naroda. Uz to, postoji i tradicija političkog zavjereništva najjasnije iskazana u liku pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa i tajne organizacije »Ujedinjenje ili smrt«. Takva tradicija dominira političkom borbom u Jugoslaviji sve do uoči rata, i uloga konspirativnih organizacija nije ništa drugo do planirati i izvršavati ubojstva, atentate i vojne udare.⁶

Takvom stavu o državnom udaru 27. marta 1941. oštro se suprotstavlja Andrej Mitrović.⁷ On smatra da značenje državnog udara 27. marta 1941. nadilazi značenje običnoga vojnog puča. Generalna je vrijednost državnog udara u tome što je predstavljao gest prkosa i otpora, koji je u tom historijskom trenutku bio više nego potreban. Osim toga, državni udar, a to je već klasičan argument, prisilio je Njemačku da odgodi napad na Sovjetski Savez, i u krajnjoj konzekvenci promijenio tok drugoga svjetskog rata. Što se tiče same historije jugoslavenskih naroda, državni je udar označio početak rata i razaranja u Jugoslaviji (iako ne formalno), koji će dovesti do bratoubilačkog sukoba i tragične činjenice

⁴ 1965.

⁵ 1972, hrvatsko-srpski prijevod.

⁶ Isto, 247.

⁷ *Mitrović, On the Significance.*

da je Jugoslavija u toku rata izgubila 1,700.000 ljudi. Državni je udar iznio na političku pozornicu i važnu političku snagu toga vremena, naime komuniste i druge progresivne elemente.⁸ Što se tiče uloge tradicije, za koju se ne može reći da nije bila prisutna u događajima oko 27. uarta 1941. godine, Mitrović smatra da je nacionalnooslobodilačka tradicija, koja implicira spremnost na borbu protiv stranih zavojevača, zaista odigrala značajnu ulogu u aktiviranju masa protiv pakta s Hitlerom.⁹

Poseban je interes za problematiku politike neutralnosti Kraljevine Jugoslavije iskazao u svojoj monografiji »Jugoslavia 1939—1941, Diplomazia della neutralita«¹⁰ Alfredo Breccia, talijanski historičar čija je specijalnost upravo vanjskopolićka historija, tj. historija diplomacije Jugoslavije u godinama neposredno uoči njezina sloma. U svojoj knjizi Breccia razmatra dvije osnovne teze o politici neutralnosti kneza Pavla, te iznosi da je s jedne strane knez Pavle vodio samo formalno neutralnu politiku, dok je zapravo njegova politika bila proosovinska, odnosno da je s druge strane politika neutralnosti u tadašnjim političkim uvjetima bila jedino moguća.¹¹ U proučavanju politike zapadnih sila prema Kraljevini Jugoslaviji u spomenutom razdoblju svakako je glavnu pažnju privlačila Velika Britanija.

Knjiga Elisabeth Barker »Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu«¹² jedan je od najznačajnijih pokušaja da se obuhvati britanska politika na Balkanu i prema njemu od 1939. do 1945. godine. Ipak, kako navodi sama autorica na početku svoje knjige, ona nema pretenzija da bude povijest jugoistočne Evrope u drugom svjetskom ratu, već da izloži pretpostavke na kojima bismo mogli shvatiti postupke Britanije prema jugoistočnoj Evropi. Prvi dio knjige E. Barker, koji nas ovdje zanima, predstavlja dosege britanske politike prema jugoistočnoj Evropi od izbijanja drugog svjetskog rata do napada osovinskih sila na Jugoslaviju i Grčku. Riječ je o politici garancija vlada Francuske i Velike Britanije nakon prepuštanja Čehoslovačke Njemačkoj, o dilemama i raspravama oko stvaranja Balkanskog bloka ili otvaranja solunskog fronta, o politici ekonomskog rata, sabotaža i subverzija 1939—1941, te o pojedinačnom odnosu vlade Velike Britanije prema svakoj zemlji jugoistočne Evrope. Na kraju prvog dijela knjige, E. Barker prikazuje rat na Balkanu 1941. godine i okupaciju Jugoslavije i Grčke. Konzistentan je stav kako je britanska politika na Balkanu bila ispunjena mnogim obećanjima, od kojih je malo njih bilo ispunjeno. E. Barker ipak zaključuje da su Britanci na takvom političkom iskustvu shvatili svoje vojne i ekonomske mogućnosti i uspostavili kontakte, koji će im u narednoj fazi ratnih događaja biti neprocjenjivo korisni.

E. Barker je, vjerojatno zbog kompleksnosti, ostavila bez detaljne eksplikacije problem državnog udara u Beogradu, 27. marta 1941. godine. Međutim, E. Barker je za okruglim stolom jugoslavenskih i britanskih histori-

⁸ Isto, 13.

⁹ Isto, 16.

¹⁰ 1978.

¹¹ U povodu Breccine knjige instruktivan prikaz daje D. Šepić, u kojemu ocjenjuje ostalu relevantnu literaturu.

¹² 1978, hrvatsko-srpski prijevod.

čara u Londonu 1976. godine održala referat koji pokušava zahvatiti tu problematiku.¹³ Pretpostavke koje E. Barker smatra ključnim za razumijevanje britanskog udjela u vojnom udaru 27. marta 1941. godine zasnivaju se na »povijesnoj i psihološkoj pozadini«. Britanska procjena spremnosti »galantne male Srbije« da se u novom ratu ponaša kao i u posljednjem, njezine nade u vojnu sposobnost Srba, povjerenje u srpsku tradiciju političkog zavjereništva i u tadašnju političku neutralnost Jugoslavije bile su dovoljna osnova za ocjenjivanje Jugoslavije kao mogućeg i poželjnog saveznika. Kontakti koje je uspostavljala SOE (Special Operations Executive — Uprava za specijalne operacije), sve od pada Francuske do državnog udara u Beogradu, pokazivali su spremnost određenih političkih krugova (npr. Srpska zemljoradnička stranka koja je od SOE dobivala mjesečnu potporu od pet tisuća funti, ili Srpski kulturni klub, koji je okupljao velik broj profesora Beogradskog univerziteta i neke diplomate)¹⁴ na konfrontaciju s politikom kneza Pavla.

Za istim okruglim stolom istupio je i Dušan Biber s referatom »Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji 27. ožujka 1941«. Njegov se iskaz u bitnome podudara s tezama E. Barker, naročito u pogledu aktivnosti SOE (ili tada još SO2), za koje Biber smatra da nisu imale ni približno takav utjecaj kao aktivnosti zrakoplovnog atašea. U svakom slučaju, britansko sudjelovanje u državnom udaru u Jugoslaviji izvan svake je sumnje, no čini se da nije bilo odlučan faktor.¹⁵

Vrlo je interesantno pitanje kako se Britanija odnosila prema vladi generala Simovića? Prirodno, Britanci su tu vladu smatrali prijateljskom i savezničkom, iako su se bili malo razočarali što Jugoslavija nije odmah napala Albaniju. Ipak, Britanci su imali i drugih ambicioznih namjera da učvrste ono što su smatrali novim »utjecajem u Jugoslaviji«. ¹⁶ Međutim, nakon Hitlerova napada na Jugoslaviju, postalo je očigledno da je procjena britanske vlade na čelu s Winstonom Churchillom bila više nego optimistička što se tiče mogućnosti obrane Jugoslavije i potrebe da kralj i vlada ostanu u zemlji. Uopće, Britanci su se pokazali vrlo optimističkima i s obzirom na još jedan, preostali front akcije, a to je bilo vjerovanje SOE da je jugoslavenska vlada prihvatila njihov plan za izvođenje sabotaža, gerilskih i ilegalnih operacija. No, svi su ti planovi propali i u kratkotrajnom aprilskom ratu postalo je sasvim očigledno da su Britanci izgubili direktni kontakt s Jugoslavijom.¹⁷

U uvodnom dijelu prvog toma svoje još nedovršene trilogije »Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941—1945 — Četnici«, američki historičar jugoslavenskog porijekla i nekadašnji profesor univerziteta u Stanfordu Jozo Tomasevich daje iscrpan pregled političke, vojne i ekonomske situacije u Jugoslaviji između dva rata.¹⁸ Predmet njegova interesa u ovom su dijelu knjige postanak Jugoslavije, njezin položaj i razvoj između dva

¹³ *Barker*, Državni udar

¹⁴ Isto, 11.

¹⁵ *Biber*, Britanski udio

¹⁶ *Wheeler*, Britain

¹⁷ Isto, 60 i d.

¹⁸ 1979, hrvatsko-srpski prijevod.

rata, političke pretpostavke sporazuma Cvetković—Maček, pristup Jugoslavije Trojnom paktu i državni udar 27. marta 1941. Treće poglavlje Tomasevičeve knjige raspravlja detaljno problem invazije sila Osovine na Jugoslaviju, aprilski rat, kapitulaciju, podjelu i okupacione sisteme u pojedinim dijelovima Jugoslavije. Tomasevič minuciozno ispituje obrambene planove Jugoslavije i realne mogućnosti koje je jugoslavenska vojska imala da se eventualno suprotstavi okupatoru. Pitanje priprema i samog napada Hitlera na Jugoslaviju detaljno je izloženo na temelju dokumenata o njemačkoj vanjskoj politici (US — Departement of State) i iz dana u dan opisuje razvoj događaja i akcija od Hitlerove »25 direktive« do potpisivanja kapitulacije 17. travnja 1941. Posebna je vrijednost Tomasevičeva nastojanja da ne samo vjerno prikaže slijed događaja, nego i pokuša komentirati i prosuditi sve konzekvence samih događaja, pitanje odgovornosti i za državni udar 27. marta 1941, i za kompletan neuspjeh jugoslavenske inicijative. Upravo na tom mjestu Jozo Tomasevič uvodi u razmatranje Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) i njezinu ulogu i položaj u jugoslavenkom društvu u trenutku sloma stare Jugoslavije. Autorova je ocjena da je u situaciji opće izgubljenosti i diskreditiranosti svih vodećih institucija vlasti i političkih snaga u zemlji (dinastija, vojska, policija, građanske političke stranke) KPJ bila »jedina, dinamična, integrirajuća snaga koja je obuhvaćala cijelu zemlju i jedina snaga sposobna da povede oružanu borbu [...]«.¹⁹

Pitanje koje postavlja Tomasevič na kraju ovog tematskog sklopa jest: koji su bili temeljni uzroci sloma stare Jugoslavije? Mogućnosti elaboracije toga problema velike su i još uvijek nedovoljno istražene. Tomasevič smatra da je nadmoćna vojna snaga i organiziranost Njemačke bila dovoljna da (uz petokolonašku aktivnost ustaša i ostalih, defetizam u vojnom i političkom vodstvu, nedostatak borbenog morala i nepotpunu mobilizaciju) dovede do sloma malu, siromašnu i slabu zemlju, s krajnje ograničenim mogućnostima za moderno ratovanje. Osim toga, Jugoslavija se našla pred velikim neprijateljem potpuno izolirana i bez izgleda na pomoć izvana. Prema tome, vojni poraz Jugoslavije u travnju 1941. godine bio je posljedica golemoga ekonomskog i vojnog nerazmjera protivnika. U situaciji koja je obilovala unutrašnjopolitičkim, ekonomskim, socijalnim i nacionalnim nerješivostima, nikome od faktora koji su mogli legitimno odlučivati o sudbini Jugoslavije očigledno nije bilo posebno stalo da očuva »stari režim« ili da se za njega bori.²⁰

II

Pristup Jugoslavije Trojnom paktu, te državni udar koji je dva dana nakon toga oteo Kraljevину Jugoslaviju od osovinskog utjecaja i stavio je na

¹⁹ Isto, 86.

²⁰ Isto, 87 i d. O pitanjima vanjske politike Kraljevine Jugoslavije uoči sloma, te o travanjskom ratu i njezinoj kapitulaciji još konzultirati: *Boban*, Sporazum; *isti*, Maček i politika; *Kljaković*, Memoari generala; *Hoptner*, n. dj.; *Marijanović*, Draža Mihailović; *Terzić*, Slom.

stranu Velike Britanije, završio je travanjskim ratom 1941. godine, kada su Jugoslaviju napale sile Osovine i okupirale je.

Knjiga Ferde Čulinovića »Okupatorska podjela Jugoslavije«²¹ razmatra problem podjele Jugoslavije između snaga Osovine, i formiranja kvislinških režima u nekim dijelovima okupirane zemlje. Posebno je obrađena problematika tzv. »Nezavisne Države Hrvatske«, Nedićeva »vlada« u Srbiji, problem četnika, odnosno »Jugoslavenske vojske u otadžbini«, te okupacija i razdioba u Sloveniji, Kosovu, Banatu, Makedoniji i Crnoj Gori. Za sile Osovine takav je kraj jugoslavenske države bio i definitivni rasplet jugoslavenskog problema. No, za Veliku Britaniju, SAD i Sovjetski Savez, bit će to jugoslavenski problem u novom obliku, koji će pokušati riješiti brojnim potresima, burnim događajima i obratima, vojnim i političkim, a u odnosu prema dva faktora: s jedne strane prema službenoj, građanskoj politici, odnosno izbjegličkim vladama i s druge, no nešto kasnije, prema narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji.

Istraživanje politike jugoslavenskih vlada u emigraciji i odnosa savezničkih sila prema njima pobuđuje osobito posljednjih godina sve veću pažnju historičara.

Važan prilog tome dali su Bogdan Krizman i Branko Petranović priređivanjem posebnih zbornika dokumenata.²² Izdavanje građe iz domaćih arhiva, poglavito iz Arhiva Jugoslavije, kao što su zapisnici sjednica jugoslavenskih vlada u izbjeglištvu, vrijedan je napor da se čitatelju približi politička i diplomatska djelatnost tih vlada. Krizman u uvodnoj raspravi ocrtava temeljne linije djelovanja Simovićeve vlade neposredno nakon sloma Kraljevine Jugoslavije do početka 1942, i razdoblje djelovanja prve vlade Slobodana Jovanovića, tj. do siječnja 1943, kada je osnovan drugi Jovanovićev kabinet. Petranović u svojoj uvodnoj studiji nastavlja prikaz razdoblja druge Jovanovićeve vlade, zatim vlada Miloša Trifunovića, Božidara Purića i Ivana Šubašića.

Krizman daje iscrpan pregled događaja vezanih za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije i organizaciju vlade u inozemstvu nakon njezina bijega u Grčku, odakle je, dakako, preko predstavnika u Londonu i Washingtonu, vlada stupila u kontakt s vladama Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. U Jeruzalemu je donesena odluka o podjeli vlade. Dio političara određen je da s kraljem pođe u London, a dio je predviđen za odlazak u Kanadu, odnosno SAD. Dio vojne sile ostat će na Bliskom istoku, dok će dio biti prebačen u Kanadu, kao instruktori za obuku dobrovoljaca. Posebno pitanje kojim se bavio dio vlade bilo je pitanje Hrvatske. U Simovićevoj izbjegličkoj vladi bila su dva ministra Hrvata — dr Juraj Krnjević, potpredsjednik vlade, i Juraj Šutej, ministar financija. Njihov je položaj bio utoliko teži što je neposredno nakon završetka rata i kapitulacije dio hegemonistički orijentiranih ministara i političara pokušavao prebaciti svu odgovornost i krivnju za ishod rata na »događaje u Hrvatskoj«. Razlozi su za to, dakako, u očuvanju neokrnjene borbene tradicije srpske vojske, i u diskvalifikaciji hrvatskog naroda, što bi po završetku rata omogućilo nametanje politike hegemonije. Taj kompleks političkih i

²¹ 1970.

²² 1981.

etničkih pitanja, kako su ih tada shvaćali saveznici i emigrantska vlada, jedno je od zanimljivih poglavlja diplomatske i političke povijesti Jugoslavije u toku drugoga svjetskog rata. Sustavniju pažnju prvi mu je posvetio Vojmir Kljaković u raspravi »Jugoslavenska vlada u emigraciji i saveznici prema pitanju Hrvatske 1941—1944«. ²³ Svakako je u vezi s tim, a s obzirom na Hrvatsku, prvenstveni interes privlačila Hrvatska seljačka stranka, kao glavna građanska politička snaga u Hrvatskoj na koju se računalo u pojedinim planovima savezničkih krugova. O britanskoj politici prema HSS u ratu i aktivnostima nekih predstavnika HSS u Hrvatskoj instruktivno govore prilozi Ljube Bobana. ²⁴ U svojoj recentnoj knjizi »Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943«, ²⁵ Boban donosi izbor iz dokumenata koji se nalaze u londonskim arhivima, a odnose se na višeslojnu hrvatsku građansku politiku, i prema izbjegličkoj vladi i saveznicima, i prema nacionalističkim i šovinističkim strastima što su eskalirale na području Hrvatske i Bosne za vladavine ustaškog režima. Boban u predgovoru svoje knjige ukazuje na historijski kontekst u kojem je do izražaja došla složenost i konfliktnost jugoslavenskog građanskog društva, gdje se nije mogla predvidjeti kataklizma takvih razmjera kakvu je donio drugi svjetski rat. Korektna i sveobuhvatna znanstvena aparatura popratila je tu zbirku dokumenata, što joj daje još veću vrijednost. Za nas je posebno zanimljiva mogućnost sagledavanja aspekata britanske politike prema Jugoslaviji, te izuzetno refleksije te politike prema Hrvatskoj.

Razmatranjem politike jugoslavenskih vlada 1941—1944. godine, posebno se bavi monografija Veselina Đuretića »Vlada na bespuću«. ²⁶ Nakon uvodnog dijela knjige u kojoj se razmatra kapitulacija Jugoslavije Đuretić se u narednom poglavlju bavi različitim organizacijskim i manifestacionim aktivnostima jugoslavenske izbjegličke vlade na strani saveznika. Autora, također, zanima aktivnost oko prikupljanja dobrovoljaca i vojnih snaga kraljevske vlade, djelatnost na polju propagande i informacija, i aktivnost jugoslavenske kraljevske vlade u emigraciji u savezničkim organizacijama za obnovu i rekonstrukciju Evrope, te oko problema kažnjavanja ratnih zločinaca. Jednako tako, autor se zanima i problemom određivanja granica prema Italiji i Austriji, te iskazuje vrlo usku povezanost jugoslavenske izbjegličke vlade i različitih britanskih službi.

Iako je odnos jugoslavenske izbjegličke vlade i britanske vlade jedan od najosnovnijih za istraživanje politike i problema jugoslavenske vlade, ostaje nam da se pozabavimo i odnosom jugoslavenske vlade s dvojicom saveznika koji su odigrali odlučnu ulogu u razrješenju ishoda drugoga svjetskog rata, a to su SAD i SSSR.

U povijesti drugoga svjetskog rata s obzirom na Jugoslaviju izuzetno je važna uloga koju je unutar jugoslavenske izbjegličke vlade odigrao dr Ivan Šubašić. Bivši šef kabineta Ivana Šubašića — historičar Dragovan Šepić objavio je uz nekoliko knjiga koje se bave različitim problemima diplo-

²³ 1973.

²⁴ Boban, Britanija, Hrvatska; *isti*, Iz britanske politike; *Jelić-Butić*, HSS.

²⁵ 1986.

²⁶ 1982.

matske historije i djelo »Vlada Ivana Šubašića«,²⁷ u kojemu se pozabavio s dva problema, zasebno obrađena: 1. Saveznicima, jugoslavenskom krizom i Ivanom Šubašićem; 2. Šubašićevom vladom, saveznicima i stvaranjem nove Jugoslavije. Na ovom mjestu zanima nas upravo prvi dio te monografije, koja se bavi ispitivanjem geneze Šubašićeve vlade, politikom izbjegličkih vlada i vlada velikih saveznika, prvenstveno Velike Britanije u Jugoslaviji, posebno hrvatskim pitanjem unutar te problematike, zatim pitanjem odnosa prema četnicima Draže Mihailovića, i prema NOP-u. Ključno pitanje koje se u tom sklopu postavlja jest što je utjecalo na promjenu odnosa britanske politike prema četnicima i NOP-u (partizanima) sve do izgrađivanja nove politike s programom koji će u krajnjoj konzekvenci otvoriti put formiranju Šubašićeve vlade.

Za naš je pregled vrlo važno pitanje o Šubašićevim aktivnostima u emigraciji i njegovom boravku u SAD odmah nakon kapitulacije Jugoslavije. Kako je bilo držanje naših iseljenika u SAD i kakav je bio njihov odnos prema situaciji u Jugoslaviji? Zbog oštrog polemika između hrvatskih i srpskih iseljeničkih novina i jake polarizacije stavova o jugoslavenskom, hrvatskom i (ili) srpskom pitanju, Šubašićeva je zadaća bila da utječe na pripadnike Hrvatske bratske zajednice da surađuju sa srpskim i slovenskim iseljeničkim organizacijama u borbi i protiv okupatorskog sistema u Jugoslaviji, i protiv propagande i utjecaja raznih (u većini) protuhrvatski orijentiranih organizacija i grupa. Nakon ulaska SAD u rat Šubašić postaje još aktivniji na planu suradnje s hrvatskim iseljenicima, te često govori na narodnim zborovima hrvatskim iseljenicima o problemima koji su bili od zajedničkog interesa i za hrvatske, i srpske, i slovenske iseljenike. Njegov su rad sa simpatijama i odobravanjem pratile američke vlasti, jer je takva aktivnost odgovarala njihovom stavu o odnosima između Amerikanaca različitog etničkog porijekla. Šepićeva je knjiga izuzetno vrijedna i zanimljiva, ne samo zbog obilja informacija i zanimljive analize, nego i zbog suvremenog pristupa i metodologije kojom je tema obrađena.

S težnjom da prolongira dobre odnose s Njemačkom vlada SSSR-a prekinula je diplomatske odnose s jugoslavenskom izbjegličkom vladom 8. svibnja 1941. godine, koje će ponovo uspostaviti tek nakon 22. lipnja 1941. No, u komplicirane odnose između jugoslavenske izbjegličke vlade i osovinskih sila, zapadnih demokracija i Sovjetskog Saveza umiješat će se, kako iskazuje Vojmir Kljaković u svom članku »Jugoslavensko-britanski odnosi i Kominternu 1941—1943« — još dva ne manje važna faktora: Kominternu i Komunističku partiju Jugoslavije.²⁸ Kominternu je načelno slijedila politiku sovjetske vlade u svim bitnim pitanjima, pa tako i u prekidu diplomatskih odnosa s Jugoslavijom. No, kada su na inicijativu sovjetske vlade obnovljeni diplomatski odnosi s jugoslavenskom vladom, Kominternu je opozvala i neke svoje odluke u vezi s pokušajem podjele organizacije KPJ, kao što je bilo uključivanje partijske organizacije u Makedoniji u sastav KP Bugarske.

Ipak, Britanci su pokušali, a dijelom i uspjeli iskoristiti svoj trenutak u vezi s jugoslavenskim pitanjima, dajući na znanje sovjetskoj vladi da su

²⁷ 1983.

²⁸ Kljaković, Jugoslavensko-britanski

oni na prvom mjestu kada se raspravljaju pitanja balkanske politike. Stoga su sovjetska vlada i Kominternu podijelile nadležnosti prema jugoslavenskim pitanjima, tako da je sovjetska vlada formalno sve do raspuštanja Kominterne obavljala poslove na državnom nivou, a Kominternu je preuzela vezu s KPJ i NOP-om, i tako s vremenom — kako bude jačao NOP i uloga KPJ — preuzimala na sebe sve odgovorniju dužnost.²⁹

Sovjetska je vlada i dalje održavala korektan odnos s jugoslavenskom vladom, ali zbog djelovanja četnika Draže Mihailovića i Titovog pritiska na Kominternu odnosi su se znatno ohladili. Emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« iz SSSR-a za jugoslavensku su vladu predstavljale gledište sovjetske vlade na jugoslavenske probleme. Osim emisija »Slobodne Jugoslavije«, sovjetska vlada svakodnevno emitira informacije o situaciji u Jugoslaviji, bilo putem štampe, bilo popularizacijom partizana posredstvom ambasada neutralnih zemalja (Švedska).³⁰

Pitanje pojave, aktivnosti i politike četnika na prostoru Jugoslavije u toku drugoga svjetskog rata tema je koja pobuđuje kontinuirani interes u historiografiji. Spomenuta knjiga Joze Tomasevicha velikim se dijelom odnosi i na karakterizaciju četništva kao fenomena. Tomasevich smatra da »od jeseni 1941. tri glavna motiva leže u pozadini svakog četničkog razmišljanja i djelovanja: prvo, htjeli su Jugoslaviju nanovo sagraditi oko Velike Srbije, uključujući u nju sva područja u kojima su Srbi sačinjavali većinu ili čak samo znatan dio stanovništva, s dinastijom Karadorđevića na čelu i sa četnicima koji bi potpuno kontrolirali državni mehanizam; drugo, koliko je moguće nastojali su izbjegavati borbu s mnogo nadmoćnijom silom Osovine sve do završne faze rata, a i tada su se namjeravali boriti samo zajedno sa Saveznicima za koje su očekivali da će se iskrcati na jadransku obalu i koji bi u stvari bili glavni faktor pri istjerivanju neprijatelja iz zemlje; treće, partizani su bili njihov glavni neprijatelj na kratki i na dugi rok, te su stoga bili spremni kolaborirati sa svakim, osobito s okupacionim snagama Osovine koje su se borile protiv partizana.«³¹ Jedno čitavo poglavlje svoje knjige Tomasevich posvećuje problematici politike vlade u emigraciji i njezinog odnosa s Britancima. Polazi od teze da se povijest jugoslavenske vlade u izbjeglištvu dijeli na dva razdoblja: od bijega u emigraciju do lipnja 1944 (razdoblje »srpske dominacije i saveza s Mihailovićem i njegovim četnicima«), i drugo razdoblje pod predsjednikom vlade drom Šubašićem, u toku kojega u vladi nisu sudjelovali srpski stranački političari, oficiri u izbjeglištvu ni general Mihailović, a osnovna preokupacija vlade bila je rad na sporazumu s maršalom Titom u cilju sjedinjenja s Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije.³²

Jedna od značajnih i sadržajno zanimljivih knjiga koja osvjetljava prvo razdoblje jest knjiga Jovana Marjanovića: »Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca.«³³ Ona se odnosi uglavnom na vanjsku politiku četni-

²⁹ Isto.

³⁰ *Kljaković*, Velika Britanija

³¹ Kao u bilj. 18.

³² Isto, 238.

³³ 1979.

kog pokreta D. Mihailovića. Osim toga Marjanović se u knjizi bavi i genezom četničkog pokreta, odnosom Mihailovića prema Britancima, Nijemcima, Talijanima u pojedinim periodima rata, a u sklopu njegove borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Važan je za tu problematiku i odnos četnika i izbjegličke vlade, i odnos četnika s ostalim snagama kontra-revolucije, te njihova veza s reakcionarnim krugovima u SAD. Ipak, sâm autor smatra da se gotovo sve bitne karakteristike četničkog pokreta najjasnije prelamaju kroz prizmu četničkog odnosa prema Britancima i prema silama Osovine. Studija Jovana Marjanovića ukazuje na to kako je Draža Mihailović započeo svoj pokret vezan s Britancima, kako je u početku uz njihovu podršku i pomoć vodio svoje akcije, da bi na kraju rat završio povezan s nacistima i doživio njihovu sudbinu. Poseban dio knjige posvećen je četničko-britanskim kontaktima, osobito britanskoj vojnoj misiji kapetana Hudsona, koja je bila prva vojna misija u Jugoslaviji, te drugim britanskim misijama koje su slijedile nakon nje, naime misija britanskog majora Athertona (»Hydra«),³⁴ »Henna« — misija koju su činila dva Jugoslavena (Rapotec i Šinko), te »Disclaim« kombinirana britansko-jugoslavenska misija (Chapman, Crnjanski i Miljković) koja je brzo onemogućena.³⁵

Osim tih djela, koja se bave politikom i akcijama četnika, potrebno je spomenuti knjigu Veselina Đuretića »Saveznici i jugoslovenska ratna drama«.³⁶ Po mnogo čemu provokativna, knjiga je izazvala vrlo živu i oštru diskusiju i polemiku, i u dnevnoj štampi, i u znanstvenim krugovima. Pitanja, kao što su ocjenjivanje velikosrpske hegemonije, četnički »antifašizam« i njihov odnos (ovisnost) prema saveznicima, djelovanje propagande i prema prema saveznicima, i prema NOP-u, karakter NOP-a u najčešće neargumentiranoj Đuretićevoj interpretaciji, izazvala su brojne kritičke analize i suprotstavljanja u krugovima historičara koji se bave tim područjem.³⁷

III

Kompleks odnosa saveznika prema narodnooslobodilačkom pokretu iskazuje se kao sve zanimljivije i slojevitije područje istraživanja. U tom je sklopu niz problema monografski obrađivan, a mnogim pitanjima posvećuje se u posljednje vrijeme sve veća pažnja, među ostalim, i zbog dostupnosti nove izvorne građe.

U razvojnoj liniji narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, vanjskopolitička dimenzija od početka je bila jedna od najbitnijih. Zbog toga je i shvatljivo da ona ima svoje mjesto u svim poku-

³⁴ Leković, Boravak

³⁵ Marjanović je o tim problemima napisao veći broj radova. Vidi njegovu bibliografiju u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu*, 1—4/1981, 45 i d.

³⁶ 1985.

³⁷ Sa rasprave; Intervju D. Bibera u *Danasu*; isti, Naučna kuliserija; Pejnović, Istarske teme

šajima sintetičke obrade ili pregleda NOB-a u Jugoslaviji.³⁸ Prošlo je već gotovo četvrt stoljeća od pokušaja Dušana Plenče u njegovoj knjizi »Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugoga svjetskog rata«³⁹ da se ta problematika šire i cjelovitije obuhvati.⁴⁰

Shvatljivo je da su pitanja odnosa NOP-a i saveznika u mnogo čemu proučavana u sklopu istraživanja biografije Josipa Broza Tita, kao središnje ličnosti jugoslavenske socijalističke revolucije. U tom pogledu posebno značenje imaju Titova vojna i politička djela, kao prvorazredni izvori iz razdoblja 1941—1945, ili kao kasnije političke ocjene. Od Titove prve, danas već klasične zbirke članaka, govora i vojnih zapovijesti, pod naslovom »Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945«,⁴¹ objavljeni su brojni njegovi tekstovi koji se odnose na probleme NOB-a, a među njima znatan ih je broj koji razmatraju ili dotiču i pitanja odnosa NOP-a i saveznika.⁴² Svakako treba posebno istaći značenje izdavanja Titovih »Sabranih djela«, od kojih je dosad izašlo dvadeset svezaka, među kojima se četrnaest odnosi na razdoblje NOB-a, i to od travnja 1941. do lipnja 1944. god.⁴³ Taj korpus sadrži velik broj Titovih raznovrsnih tekstova, a od njih se mnogi odnose na problematiku o kojoj je ovdje riječ. Opravdano je očekivati da će ta činjenica u narednim svescima još više doći do izražaja. Uz to treba dodati da su priređivači Titovih »Sabranih djela« izvršili također opsežna istraživanja što se očituje u brojnim i sadržajnim bilješkama, kronologiji i biografskim bilješkama. Ta je dokumentacija veoma instruktivna i za razumijevanje pojedinih zbivanja i problema odnosa saveznika i NOP-a.

U pokušajima izrade Titove biografije nije se, dakako, mogla mimoći upravo njegova vanjskopolitička djelatnost u razdoblju rata i revolucije. Naprotiv, toj je problematici poklanjana u svim biografijama vidljiva pažnja. U tom pogledu svakako treba najprije konstatirati danas već klasičnu Titovu biografiju iz pera Vladimira Dedijera »Josip Broz Tito — Prilozi za biografiju«⁴⁴ u kojoj su čitatelji prvi put upoznati s nizom značajnih momenata iz Titove aktivnosti na području borbe za međunarodno priznanje NOP-a i nove Jugoslavije, tj. s kompleksom odnosa saveznika prema Jugoslaviji. U »Novim prilogima za biografiju Josipa Broza Tita«, koji su se pojavili gotovo tri desetljeća nakon prve knjige, Dedijer proširuje sadržaj spomenute problematike.⁴⁵ Za ostale važnije pokušaje pisanja Titove ratne biografije karakteristično je da su to u prvom redu sintetički prilozi u kojima se, među ostalim, obrađuju i problemi Titove vanjskopoliti-

³⁸ *Morača*, Jugoslavija 1941; *isti*, Narodnooslobodilačka borba; *Jelić*, Jugoslavenska; *Oslobodilački rat*, I—II; *Brajović*, Jugoslavija; *Pacor*, Jugoslovenska; *Strugar*, Jugoslavija; *Petranović*, Istorija Jugoslavije; *isti*, Revolucije; *Bilandžić*, Historija; *Povijest SKJ. Za Hrvatsku Jelić*, Hrvatska.

³⁹ 1962.

⁴⁰ Usp. kritički osvrt *Kljakovića*, 1965.

⁴¹ 1947.

⁴² Detaljni podaci u *Sentić*, 1984.

⁴³ Tomovi 7—10 obuhvaćaju razdoblje od travnja 1941. do lipnja 1942; 11—15, od lipnja 1942. do lipnja 1943; 16—20, od srpnja 1943. do lipnja 1944.

⁴⁴ 1953.

⁴⁵ 1981. Za dio ocjena usp. *Razgovor o knjizi*.

tičke djelatnosti, tj. odnosa saveznika i NOP-a (Vilko Vinterhalter,⁴⁶ Pero Morača⁴⁷). S obzirom na korištenje novom izvornom gradom, treba ukazati i na zbornik »Titove istorijske odluke« (autori: Fabijan Trgo, Mišo Leković, Mehmedalija Bojić, Vojmir Kljaković).⁴⁸ Zbog produbljene analize pojedinih pitanja važnih i za ovu problematiku nezaobilazna je studija Edvarda Kardelja »Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju«.⁴⁹

Može se konstatirati da kompleks istraživanja odnosa saveznika i NOP-a obilježavaju u prvom redu dvije skupine problema. To su s jedne strane pitanja pojave NOP-a, njegove organizacije i konstantnog širenja i jačanja njegove društvene osnove, što je vodilo u njegovo izrastanje u najjačeg vojnog i političkog činitelja na jugoslavenskom ratitu. S druge strane, NOP se može promatrati kao određeno opterećenje za savezničku politiku, koja je željela podržavati pokret otpora, ali na drugačijoj osnovi od one na kojoj se podizao NOP. Iako je NOP bio sastavni dio borbe savezničkih zemalja u Evropi protiv sila Osovine, ipak je njegovo rukovodstvo vodilo tešku borbu za priznanje od savezničkih vlada i za upoznavanje svjetske javnosti s istinom o događajima u Jugoslaviji.

Pitanje odnosa NOP-a s Kominternom i odnosa sa Sovjetskim Savezom, izuzetno je važno i još nedovoljno obrađeno u jugoslavenskoj historiografiji. Ipak, postoji nekoliko fundamentalnih radova koji se odnose na tu problematiku. Među njima glavni je rad Pere Morače o odnosima između KPJ i Kominterne od 1941. do 1943. godine.⁵⁰ Autor je poglavito na osnovi radio-korespondencije između Izvršnog komiteta Kominterne u Moskvi i rukovodstva NOP-a ukazao na glavna obilježja tih odnosa, posebno pojedine kritične situacije. U njima su vidljivo dolazili do izražaja određeni obziri i nerazumijevanje razvoja događaja u Jugoslaviji i karaktera NOP-a koji je pokrenula i vodila KPJ.⁵¹ O tome također svjedoče zanimljiva i instruktivna sjećanja Veljka Vlahovića.⁵² On je u to vrijeme rukovodio radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« koja je, među ostalim, uspostavila i jednu od prvih veza NOP-a s međunarodnom javnošću.

Može se očekivati da će istraživanja navedene problematike razvijati i veću zajedničku istraživačku pažnju i konstruktivni dijalog između jugoslavenskih i sovjetskih historičara. U posljednje su vrijeme u tom pogledu postignuti određeni rezultati, ali su konstatirane i određene kontroverze.⁵³

⁴⁶ 1968.

⁴⁷ Tito strateg revolucije, 9—80.

⁴⁸ 1978. Usp. i zbornik: Tito i revolucija.

⁴⁹ 1977. Treba ukazati i na Kardeljevu prvu zbirku govora i članaka: Put nove Jugoslavije.

⁵⁰ Kao u bilj. 47, str. 219—266.

⁵¹ Isto; Marjanović, Jugoslavija, KPJ; Kljaković, kao u bilj. 28. O radio-stanici i obavještajnom punktu Kominterne u Zagrebu, Cencić, Enigma. O KI i događajima u Zagrebu 1941. Jelić, Tragedija

⁵² Sabrani radovi, II, 1981.

⁵³ Usp. Naročnicki-Pisarev, Dosadašnji rezultati. Nekoliko historičara iz SSSR-a sudjelovalo je na pojedinim jugoslavenskim simpozijima. U Volgogradu je u lipnju

Takozvani jugoslavenski problem počeo je na prijelazu 1942. i 1943. godine polako izlaziti iz dotadašnjeg okvira politike Velike Britanije i izbjegličke vlade. Do 1943. godine Velika Britanija polagala je najviše prava na Jugoslaviju iz baza na Bliskom istoku. Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, približavanje zapadnih saveznika jugu Evrope i intenziviranje sovjetskog interesa za događaje na Balkanu, doveli su u pitanje isticanje četnika i obmanu o njima kao borcima protiv fašizma za ovim prostorima. Istina o Jugoslaviji u prvim mjesecima 1943. godine išla je vrlo proturječnim putevima, jer je Sovjetski Savez manevrirao u savezničkoj koaliciji, rukovodeći se svojim interesima i ne želeći dovoditi u pitanje odnose s Velikom Britanijom i SAD. Ipak, porast snaga NOP-a u Jugoslaviji, intenzitet borbi NOVJ protiv okupatora, otvorena kolaboracija četnika, zahtjevi KPJ da Kominternu utječe na sovjetsku vladu, te raskrinka rad Mihailovića i jugoslavenske izbjegličke vlade, emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« — sve je to predstavljalo u zimi 1942/43. obvezu za Veliku Britaniju da preispita svoju politiku prema četničkom pokretu, odnosno NOP-u.⁵⁴ Nova britanska politika prema Jugoslaviji uobličila se od ožujka do svibnja 1943. god. kao politika »ekvidistance«, što je praktički označavalo nastavak podrške četnicima ali i uspostavljanje veze s narodnooslobodilačkim pokretom. Tako je, kao rezultat dužih priprema i inzistiranja SOE, britanska misija »Typical« (Stuart, Deakin) spuštена usred neprijateljske ofenzive kod Vrhovnog štaba NOVJ. Za upoznavanje tih zbivanja i problema u vezi s njima, važno mjesto imaju memoarski prilozima. Na prvom mjestu imam u vidu knjigu F. W. D. Deakina, britanskog povjesničara, koji je bio šef prve britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ (»Typical«). Njegova knjiga »Bojovna planina«⁵⁵ svjedočanstvo je o aktivnostima britanske misije koja je došla usred pete neprijateljske ofenzive. Deakin je preživio cijelu petu ofenzivu, Sutjesku i Zelengoru, prošao s Vrhovnim štabom istočnu Bosnu i stigao do Jajca da bi prisustvovao historijskom Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Ne samo da njegova knjiga obiluje memoarskim impresijama, sjećanjima i bilješkama koje je sačinio dok je boravio u Jugoslaviji, već je i bogato fundirana izvornim materijalima koje je u toj knjizi prvi put dao na uvid i našoj javnosti.⁵⁶

Osim Deakinovih, zanimljiva su i sjećanja brigadnog generala Fitzroya Macleana koji je također bio šef britanske vojne misije u Jugoslaviji, a opisao ih je u dijelu knjige »Eastern approaches« (Pijesak orijenta).⁵⁷ Nadalje, Basil Davidson, jedan od učesnika drugoga svjetskog rata, kao akti-

1981. održan skup sovjetskih i jugoslavenskih historičara o temi: Učešće SSSR-a i Jugoslavije u drugom svjetskom ratu.

Određeni kritički osvrt na neke rezultate jugoslavenske historiografije daje N. Semjonov, odgovarajući mu, Petranović i Nešović ukazuju na određeni nedostatak objektivnosti i korektnosti u toj kritici. U vezi s tim treba navesti i prilog *Gibijskog*. Također su u sovjetskom časopisu *Voprosi istorii KP SS*, 9/1983, objavljeni i neki novi dokumenti, među ostalim i Titovo pismo Staljinu, 5. VII 1944.

⁵⁴ *Kljaković*, Promjena

⁵⁵ 1973, hrvatsko-srpski prijevod.

⁵⁶ Vidi u Bibliografiji ostale Deakinove priloge.

⁵⁷ 1964, hrvatsko-srpski prijevod, Maclean je napisao i Titovu biografiju, hrvatsko-srpski prijevod 1980.

vist SOE, u svojoj zanimljivoj knjizi »S.O.E. — između četnika i partizana«⁵⁸ daje iz subjektivnog ugla sjećanja na događaje u vezi s ratom u Africi i kapitulacijom Italije, a i o aktivnosti SOE. u vezi s događajima na Balkanu. U travnju 1943. godine u Liku se spustila britanska promatračka vojna misija majora Williama Jonesa, čijim je posredstvom došlo do slanja britanske vojne misije Deakina u Vrhovni štab NOV i POJ. Jones je nakon rata napisao također knjigu o svojim iskustvima u Jugoslaviji, a prisustvovao je kao šef britanske vojne misije i Prvom zasjedanju ZAVNOH-a.⁵⁹

U spomenutoj knjizi dokumenata »Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943—1945« Branko Petranović se u instruktivnom predgovoru bavi događajima koji su bili presudni za promjenu britanske politike prema narodnooslobodilačkom pokretu, i djelovanjem vojnih misija na najvišem nivou. To se najviše odnosi na misiju generala F. Macleana, koja se u rujnu 1943. spustila na slobodni teritorij Bosne i koja je praktično značila priznanje NOVJ.⁶⁰

Svakako su znanstveni susreti jugoslavenskih i britanskih historičara znatno pridonijeli jačanju interesa za istraživanje spomenutih problema i konstruktivnijem dijalogu o njima.⁶¹ Može se očekivati da će se sličan model rada njegovati i između jugoslavenskih i američkih historičara, jer je istraživanje odnosa SAD prema Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu, posebno prema NOP-u, tema koja nameće sve veću pažnju.⁶²

Shvatljivo je da su održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 29. studenog 1943. u Jajcu, i njegove historijske odluke, bili jedan od presudnih događaja koji je posebno privukao pažnju saveznika. Ta su pitanja i sve intenzivniji predmet interesa historiografskih istraživanja. Njihovoj je analizi osobitu pažnju posvetio Branko Petranović u svojim knjigama »AVNOJ — revolucionarna smjena vlasti«⁶³ i »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945«.⁶⁴

Odluke AVNOJ-a usvojene na Drugom zasjedanju izražavale su politiku svršenog čina, a posebno one koje su se odnosile na oduzimanje prava zakonite vlade jugoslavenskoj vladi u emigraciji, zabranu povratka kralju Petru II u zemlju do oslobođenja, i osnivanje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao »Privremene narodne vlade«. Gotovo is-

⁵⁸ 1983, hrvatsko-srpski prijevod.

⁵⁹ 1962, slovenski prijevod. Upućujemo i na knjigu *Huota*, hrvatsko-srpski prijevod, 1981.

⁶⁰ *Biber*, Britanske misije

⁶¹ Održana su tri susreta jugoslavenskih i britanskih historičara. Prvi u Londonu, u studenom 1976 (teme: V. Britanija i državni udar u Beogradu 27. marta 1941; britansko-jugoslavenski odnosi i Kominterna; Britanci i D. Mihailović); drugi u Kuparima, u rujnu 1978 (teme: Britanija, Hrvatska i HSS; pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkanu; položaj u Srbiji 1944; britansko-jugoslavenski odnosi i pitanje zapadnih granica; Britanija i odnosi među pokretima otpora na Balkanu); a treći na Brdu kod Kranja, u prosincu 1985 (tema: Kraj rata u Jugoslaviji).

⁶² U kolovozu 1980. održan je na Plitvicama znanstveni susret jugoslavenskih i američkih historičara, gdje se poglavito raspravljalo o problemima odnosa SAD prema Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu.

⁶³ 1976.

⁶⁴ 1983.

odobno s drugim zasjedanjem AVNOJ-a, Teheranska konferencija priznala je NOVJ kao ravnopravnog vojnog činioca antifašističke koalicije i odlučila da mu pomogne svim raspoloživim sredstvima; saveznici s druge strane nisu službeno priznali NKOJ, ni odluke AVNOJ-a, ali ih nisu frontalno ni odbacili.⁶⁵

Problemi borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije zasigurno čine glavnu temu koja danas privlači pažnju historičara s obzirom na politiku saveznika. U vezi s tim treba konstatirati posebnu vrijednost priloga Titovih najbližih suradnika koji su pisali o tim pitanjima. To se u prvom redu odnosi na knjigu Edvarda Kardelja »Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957«,⁶⁶ koja ima i vidljiv memoarski pečat. To obilježje umnogome nose i neki tekstovi Vladimira Bakarića,⁶⁷ koji je neko vrijeme u NKOJ-u bio zamjenik povjerenika za vanjske poslove Josipa Smolake.⁶⁸

Knjiga dokumenata »Tito — Churchill strogo tajno«, koju je uredio Dušan Biber,⁶⁹ ima izuzetnu vrijednost kao pokušaj fundiranja odnosa dvojice državnika od svibnja 1943. do svibnja 1945. godine. Jednako tako, ta zbirka sadrži i dokumente koji se odnose na Jugoslaviju, a dio su razgovora koje su vodili predstavnici velikih sila na sastanku u Jalti, zatim na sastanku Edena i Molotova u Moskvi 1944. Biberova knjiga bila je prva u kojoj se publika mogla upoznati s autentičnim britanskim dokumentima iz bogatog arhiva Public Record Officea u Londonu, a sadrži podatke o kontaktu NOP-a s tri britanske ustanove (Foreign Office, SOE i War Office).

Jedno je od zanimljivijih pitanja u istraživanju odnosa NOP-a i zapadnih saveznika pitanje dolaska savezničkih jedinica u Jugoslaviju, odnosno pitanje iskrcavanja saveznika i otvaranje drugog fronta na Balkanu. U našim teritorijalnim vodama djelovale su neke savezničke lake jedinice i grupe britanskih komandosa na Visu 1944. Ipak, razmatranje problema iskrcavanja na Balkan bilo je jedno od ključnih pitanja kojim se bavila Teheranska konferencija, dakako, ne u sasvim otvorenom obliku. Amerikanci su na temelju svojih proračuna bili nezadovoljni prijedlogom o iskrcavanju savezničke vojske na Balkanu, dok su Churchill i Staljin, svaki sa svojih pozicija, dijelom zagovarali upravo iskrcavanje na Balkan. No, konačan dogovor u tim pitanjima nije postignut, a u narednim će se godinama, odmah nakon završetka drugoga svjetskog rata, upravo to pitanje tumačiti na različite načine, od odbijanja samih pretpostavki i mogućnosti da je uopće bilo govora o tome, pa do raznih kombinacija o tome što bi eventualno iskrcavanje značilo za politiku NOP-a u Jugoslaviji.⁷⁰

Nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a Tito je težio da se saveznička javnost što prije obavijesti o najnovijim događajima u Jugoslaviji i o zaključ-

⁶⁵ Kljaković, Drugo zasjedanje AVNOJ-a, 1974.

⁶⁶ 1980.

⁶⁷ »Svjedočanstva i sjećanja« u knjizi: Socijalistički samoupravni sistem, II.

⁶⁸ Kao izvor zanimljiv je Smolakin Partizanski dnevnik.

⁶⁹ 1981. U Bibliografiji usp. druge Biberove radove.

⁷⁰ Biber, Britanski dokumenti; Kljaković, Pitanje savezničkog iskrcavanja; Nešović, Britanske namere; Petranović, Drugi front.

cima AVNOJ-a. Tako je u prosincu 1943. godine Vladimir Velebit predvodio jugoslavensku misiju u Kairo, u štab generala Wilsona. O tome i daljnjoj svojoj diplomatskoj aktivnosti on govori u svojoj veoma zanimljivoj i instruktivnoj knjizi »Sjećanja«. ⁷¹ Kao jedan od najiskusnijih diplomata nove Jugoslavije, čovjek izuzetnog obrazovanja i poznavanja, i diplomatskih, i političkih prilika, Velebit je u svojim memoarima iznio i vlastita razmatranja o problematici britansko-jugoslavenskih odnosa 1941—1945. god. Mogao je da ih temelji na svom veoma bogatom iskustvu, kao oficir za vezu s inozemnim vojnim misijama pri Vrhovnom štabu NOVJ, kao predstavnik pri glavnoj savezničkoj komandi za Sredozemlje, šef misije pri britanskoj Vrhovnoj komandi, zatim kao zamjenik ministra vanjskih poslova u vladi Tito-Šubašić i na kraju kao ambasador FNRJ u Velikoj Britaniji. Zbog toga Velebitova knjiga impresivno ukazuje na pojedine vanjskopolitičke probleme Jugoslavije u toku drugoga svjetskog rata i svojom živošću i entuzijazmom inspirira čitaoca na daljnje produbljivanje znanja i informacija o razdoblju i vremenu o kojem piše.

Pitanja Titove borbe protiv savezničke politike interesnih sfera našla su opširniji prikaz u knjizi Vladimira Dedičera »Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita«, tom II. ⁷² U posebnom poglavlju Dedičera nastoji objasniti Titovu borbu za političku samostalnost Jugoslavije koja se na diplomatskom i političkom planu intenzivno vodila od 1943. godine. Dedičera iznosi sjećanja i dokumente vezane uz Titove diplomatske akcije oko Drugog zasjedanja AVNOJ-a, diplomatske misije u Moskvi i Kairu, opisuje susret Tita i Churchilla u Caserti, u kolovozu 1944, susret Tita i Staljina u Moskvi, pitanje pogodbe Staljina i Churchilla u listopadu 1944, i pitanje podjele interesnih sfera između Staljina i Churchilla (50:50). Sva su ta pitanja odlučno značajna za politiku priznavanja nove Jugoslavije. ⁷³ Osim vojne i diplomatske djelatnosti i dodira sa saveznicima, osobitu pažnju privlači još jedan aspekt čitavog problema, a to je bitno pitanje statusa jugoslavenske izbjegličke vlade, za koju Britanci nisu željeli da potpuno ispadne iz kruga koji će odlučivati o sudbini poslijeratne Jugoslavije. U drugom dijelu svoje knjige, Dragovan Šepić nastojao je što jasnije prikazati događaje koji su doveli do toga da između toliko uglednih jugoslavenskih političara upravo ban Ivan Šubašić dođe na čelo jugoslavenske vlade i uđe u pregovore i najzad sporazume s Titom (Vis, Beograd), što je konačno dokinulo paralelizam vlada i omogućilo formiranje zajedničke, odnosno Privremene vlade DFJ i njezino međunarodno priznanje. ⁷⁴ Kako zaključuje Šepić, vlada Ivana Šubašića (Privremena vlada položila je zakletvu 7. ožujka 1945) omogućila je da jugoslavenski narodi dočekaju kraj rata s jednom jedinstvenom vladom na čelu. Tako je spriječena mogućnost građanskog rata, olakšana borba za oslobođenje, a nakon pobjede otvorena mogućnost za osiguranje pomoći velikih saveznika u obnovi zemlje i

⁷¹ 1984.

⁷² Kao u bilj. 45.

⁷³ Petranović, Političke i pravne; Nešović, Diplomatska igra

⁷⁴ Kao u bilj. 27.

njihovo razumijevanje jugoslavenskih težnji za revizijom zapadne i sjeverne granice Jugoslavije.⁷⁵

Sava N. Kosanović, jedan od vodećih ljudi Samostalne demokratske stranke, koji je u toku rata bio neko vrijeme ministar u izbjegličkoj vladi, zatim član prve vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, a potom i ambasador u Sjedinjenim Državama Amerike, napisao je zanimljivu knjigu »Jugoslavija je bila osuđena na smrt«,⁷⁶ u kojoj historiografski pokušava odgovoriti na neka pitanja o politici saveznika prema Jugoslaviji u toku drugoga svjetskog rata. Kosanovića zanimaju prvenstveno problemi veza ni uz Moskovski sporazum 1944. godine, pitanje podjele Jugoslavije između saveznika (Churchill-Staljin), Churchillov otpor otvaranju novog fronta na Zapadu u Evropi, dok se završni dio knjige bavi problemom završetka rata i odnosa prema saveznicima u to vrijeme. Izuzetno važno za povijest toga razdoblja, Kosanović iznosi sjećanja i dokumente o svom radu u Americi, gdje je djelovao kao bliski Šubašićev suradnik. O diplomatskoj i oružanoj borbi za međunarodno priznanje cjelovitosti Jugoslavije, u svojoj opsežnoj knjizi govori Uroš Kostić.⁷⁷ Njegova se studija poglavito bavi razvojem operacija za oslobođenje Jugoslavije. Tako se Kostić bavi ličko-primorskom operacijom, oslobođenjem zapadne Like i Hrvatskog primorja, Riječko-tršćanskom operacijom, te oslobođenjem Trsta, Slovenskog primorja i Istre, kapitulacijom njemačkog 97. armijskog korpusa, Knjiga završava zanimljivim prikazom pitanja u vezi s diplomatskom borbom za priznanje jugoslavenskih zapadnih granica i »tršćanskim pitanjem«, koje će svoje konačno rješenje dočekati tek u razdoblju nakon završetka rata.

Na kraju može se konstatirati da za problematiku savezničke politike prema Jugoslaviji postoji sve intenzivniji i sve slojevitiji interes. Relevantnost i zanimljivost te problematike otkriva uz povjesničare i široka publika, te je brojnost publikacija o toj problematici očigledan napor mnogih da se s njom i susretnu, i trajnije zanimaju. Brojne se istraživačke teme nameću čak i pri površnijem uvidu u pitanja savezničke politike, no prednjače za sada istraživanja britanske politike. Za istraživanje politike SAD i SSSR postojao je manji interes; to su područja koja se zbog različitih razloga tek osvajaju. Na osnovi temeljitog uvida u literaturu o problemima saveznika i njihovog odnosa prema Jugoslaviji, očigledno je da su se ranija istraživanja te problematike u Jugoslaviji oslanjala prvenstveno na dostupnu građu iz domaćih arhiva. S vremenom je pristup stranim arhivima postajao sve lakši, što je otvaralo veće mogućnosti za proučavanje i pridonosilo kvaliteti novih rezultata. Može se očekivati da se napori u tom pravcu sve više intenziviraju.

Važno je, s druge strane, konstatirati i sve veću prisutnost strane literature o toj problematici. Brojni strani historičari bave se raznim pitanjima jugoslavenske historije, na način koji se često (u metodološkom smislu) razli-

⁷⁵ Usp.: Strčić, Vanjskopolitička borba, i pod istim naslovom u *Dometima*, 9—10—11/1978, instruktivan »Prilog za biografiju«.

⁷⁶ 1984.

⁷⁷ 1978.

kuje od pristupa jugoslavenskih historičara. Određen broj djela stranih autora preveden je i naveden u ovom pregledu. Većina stranih autora još uvijek je nepoznata jugoslavenskoj publici i stručnim krugovima, tako da bi upoznavanje s njima prijevodom njihovih glavnih radova umnogome obogatilo povijesnu literaturu u nas.

S druge strane, treba konstatirati, sve je vidljiviji interes emigrantskih krugova za teme o kojima je ovdje riječ, što se očituje i u nastajanju odgovarajuće literature o kojoj ovdje nije bilo riječi nego bi trebalo biti predmet zasebne analize.

Čini se potpuno jasnim zbog čega su znanstveni susreti jugoslavenskih i stranih historičara izuzetno dobrodošla pojava. Razvoj historijske znanosti u svijetu, upotreba novih metodologija znanstvenog rada i nove tehnike, otvaranje stranih arhiva i dostupnost građe, sve su to problemi za koje se historičari, zainteresirani za povijest razdoblja o kojem govorimo, mogu zanimati i o njima izmjenjivati iskustva. Stoga je i potreba za razvijanjem međusobnom komunikacijom doista relevantna.

BIBLIOGRAFIJA

ALEXANDER A. R. L. G., *The Alexander Memoirs*, London 1962.

ALEXANDER A. R. L. G., *Memoari 1939—45*, Beograd 1979.

ANIĆ NIKOLA, *Savezničko planiranje u Sredozemlju sredinom 1943. i vojno-strategijski položaj Dalmacije*, zbornik IHRP Dalmacije, sv. 3, Split 1975, str. 67—79.

AVAKUMOVIĆ IVAN, *History of the Communist Party of Yugoslavia*, Aberdeen 1967.

AVAKUMOVIĆ IVAN, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London 1969.

AVRAMOVSKI ŽIVKO, *Sukobi interesa Velike Britanije i Njemačke na Balkanu uoči II svjetskog rata*, *Istorija XX veka*, II, Beograd 1961, str. 5—161.

AUTY PHILLIS, *Tito, A Biography*, London 1970.

AUTY PHILLIS, *Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941, Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa*, Beograd 1973, str. 89—110.

AUTY PHILLIS i CLOGG RICHARD (eds), *Britanska politika prema pokretima otpora u Jugoslaviji i Grčkoj*, Zagreb—Ljubljana 1978.

BAKARIĆ VLADIMIR, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 2. knjiga, dio III, *Svjedočanstva i sjećanja*, Zagreb 1978, str. 205—343.

BAKARIĆ VLADIMIR, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, 4. knjiga, dio V, Zagreb 1983.

- BAKIĆ MITAR, Razgovori s Dražom Mihailovićem, »Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju«, II, Beograd 1956, str. 65—69.
- BARKER ELISABETH, Britanska politika u jugoistočnoj Evropi u II svjetskom ratu, Zagreb—Ljubljana, 1978.
- BARKER ELISABETH, Državni udar u Beogradu i Britanci — Vojni puč 27. ožujka 1941, *Časopis za svremenu povijest*, I, Zagreb 1981, str. 7—28.
- BARKER ELISABETH, Churchill i Eden u ratu, Zagreb 1980.
- BIBER DUŠAN, Pregled izvora za pitanje jugoslovensko-nemačkih odnosa, 1933—1941, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1, Beograd 1963, str. 59—72.
- BIBER DUŠAN, Tajna arhiva o Josipu Brozu, *Vjesnik u srijedu*, br. 1047, Zagreb 1972, str. 4—9.
- BIBER DUŠAN, Otvoreni tajni arhivi britanske diplomacije, *Vjesnik u srijedu*, br. 1049—1068, Zagreb 1972.
- BIBER DUŠAN, Kako je tajna diplomacija krojila sudbinu Jugoslavije, *Vjesnik u srijedu*, br. 1073—1089, Zagreb 1972/1973.
- BIBER DUŠAN, Nova Jugoslavija u sudbonosnim poratnim trenucima, *Vjesnik u srijedu*, br. 1100—1124, Zagreb 1973.
- BIBER DUŠAN, Britanski dokumenti o planiranju savezničkog iskrcavanja na istočnu obalu Jadrana, Zbornik IHRP Dalmacije, Split 1975, str. 233—249.
- BIBER DUŠAN, Knez Pavle u britanskoj konfinaciji, *Časopis za svremenu povijest*, II—III, Zagreb 1976, str. 19—46.
- BIBER DUŠAN, Mednarodni položaj Jugoslavije v zadnjem letu druge svetovne vojne, Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 237—257.
- BIBER DUŠAN, Britanci o Titu in revoluciji, *Zgodovinski časopis*, XXXI, br. 4, Ljubljana 1977, str., 449—464.
- BIBER DUŠAN, Britanci o našoj revoluciji i njenom vođi, zbornik: Tito i revolucija, Beograd, bez godine izdanja, str. 384—393.
- BIBER DUŠAN, Bitansko-jugoslovanski nesporazomi okrog Koroške 1944—1945, *Zgodovinski časopis*, XXXII, br. 4, Ljubljana 1978, str. 475—489.
- BIBER DUŠAN, Britansko-jugoslovenske nesuglasice oko Koroške: zbornik: NOR i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svetovskog rata, Beograd 1978, str. 347—362.
- BIBER DUŠAN, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941—45, *Zgodovinski časopis*, XXXIII, Ljubljana 1979, br. 1, str. 127—143.
- BIBER DUŠAN, Okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu 1976. in v Kuparih 1978. leta, *Zgodovinski časopis*, XXXIII, br. 1, Ljubljana 1979, str. 161—186.
- BIBER DUŠAN, Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, *Zgodovinski časopis*, XXXIV, br. 4, Ljubljana 1980, str. 431—441.
- BIBER DUŠAN, Tito-Churchill, strogo tajno, zbirka dokumenata, Zagreb 1981.
- BIBER DUŠAN, Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji, 27. ožujka 1941, *Časopis za svremenu povijest*, I, Zagreb 1981, str. 29—35.

- BIBER DUŠAN, Intervju časopisu »Danas«, br. 207—211, 4. II 1986—4. III 1986.
- BIBER DUŠAN, Naučna kuliserija jednog političkog pamfleta. U povodu knjige V. Đuretića, Saveznici i jugoslavenska ratna drama, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1985, 95—119.
- BIRJUZOVIĆ S. S.-HAMOVIĆ, R. (eds), Beogradska operacija, Beograd 1964.
- BLAŽEVIĆ JAKOV, Svjedočanstva revolucionara, 2. knjiga, Zagreb—Beograd—Sarajevo 1981.
- BOBAN LJUBO, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965.
Maček i politika HSS-e 1928—41, Zagreb 1974.
Britanija, Hrvatska i HSS 1939—1945, *Časopis za suvremenu povijest* III, Zagreb 1978, str. 5—18.
Iz britanske politike prema HSS-i potkraj 1943. i početkom 1944, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti, Zagreb 1980.
Misija Tome Jančikovića u inozemstvu, 1943. godine, *Časopis za suvremenu povijest* I, Zagreb 1980, str. 27—74.
Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943, Zagreb 1985.
- BOJIĆ ALIJA, Pripreme Nemaca za izvođenje operacije »Schwarz« i njihove procjene o mogućnostima iskrcavanja saveznika na Balkan u prvoj polovini 1943, zbornik: Neretva—Sutjeska 1943, Beograd 1969, str. 125—134.
- BOŽIĆ IVAN, ČIRKOVIĆ SIMA, EKMEČIĆ MILORAD, DEDIJER VLADIMIR, Istorija Jugoslavije, Beograd 1973.
- BRECCIA ALFREDO, Jugoslavija 1939—1941, Diplomazia della neutralita, Milano 1978.
- JOSIP BROZ TITO, Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1947.
Vojna dela, tom I, Beograd 1961.
Sabrana djela, tom VI—XX, Beograd 1980—1985.
Autobiografska kazivanja, sv. 1, Beograd 1982.
- CENČIĆ VJEKOSLAV, Enigma Kopinič, sv. I—II, Beograd 1983.
- CHURCHILL WINSTON, Drugi svetski rat, Beograd 1966.
- ČESTER VILMOT, Borba za Evropu, Subotica 1956.
- ČIZMIĆ IVAN, Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država, Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu, Zagreb 1982.
- ČOLAKOVIĆ RODOLJUB, Zapisi iz oslobodilačkog rata, sv. 5, Sarajevo 1945—55.
- ČUBRILOVIĆ BRANKO, Zapisi iz tuđine, Sarajevo 1946.
- ČUBRILOVIĆ VASA (ed), Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa, Odljenje istorijskih nauka SANU, Beograd 1973.
- ČULINOVIĆ FERDO, Slom stare Jugoslavije, Zagreb 1958.
- ČULINOVIĆ FERDO, Dvadesetsedmi mart, Zagreb 1965.
- ČULINOVIĆ FERDO, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970.
- DAMJANOVIĆ PERO, Tito pred temama istorije, Beograd 1972.

- DAMJANOVIĆ PERO, Etape i smisao sporova između KPJ i rukovodstva Komunističke internacionale — Prilog izučavanju procesa političkog osamostaljivanja Komunističke partije Jugoslavije, zbornik: Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji, sv. V, Beograd 1977, str. 46—72.
- DAVIDSON BASIL, S. O. E. između četnika i partizana, Zagreb 1983.
- DAVIDSON BASIL, Partisan Picture, Bedford 1946.
- DEAK LADISLAV, O pitanjima normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR-u u godinama 1933—1937, *Istorija XX veka*, Beograd 1968, str. 245—291.
- DEAKIN WILLIAM, Britanija i Jugoslavija, 1939—1945, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, Beograd 1963, str. 43—58.
- DEAKIN WILLIAM, Prva britanska vojna misija kod Tita, V—IX 1943, zbornik: Neretva—Sutjeska 1943, Beograd 1969, str. 184—195.
- DEAKIN WILLIAM, Bojovna planina, Beograd 1973.
- DEAKIN WILLIAM, Britanija i ustanak u Srbiji 1941, zbornik: Ustanak u Jugoslaviji i Evropa 1941, Beograd 1973, str. 67—79.
- DEAKIN WILLIAM, Britanska politika prema Jugoslaviji (kraj 1942—rujan 1943), Zbornik IHRP Dalmacije, br. 3, Split 1975, str. 251—257.
- DEAKIN WILLIAM, Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943—maj 1945), *Zgodovinski časopis*, XXXIII, br. 1, Ljubljana 1970, str. 103—126.
- DEDIJER VLADIMIR, Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju, Beograd—Zagreb 1953.
- DEDIJER VLADIMIR, Međunarodni aspekt oslobodilačke borbe Jugoslavije u prvoj polovini 1943. godine, Zbornik znanstvenog skupa »Neretva—Sutjeska 1943«, Beograd 1969, str. 97—102.
- DEDIJER VLADIMIR, Dnevnik, I, II, III, Beograd—Sarajevo, 1970.
- DEDIJER VLADIMIR, Interesne sfere, Beograd 1980.
- DEDIJER VLADIMIR, Novi prilozi za biografiju J. Broza Tita, tom 2, Zagreb—Rijeka, 1980.
- DEDIJER VLADIMIR, Revolucionarna strategija u odnosu na antihitlerovsku koaliciju, zbornik: Tito i revolucija, Beograd, bez god. izd., str. 349—355.
- DEDIJER VLADIMIR, STEFANOVIĆ MOMČILO, STOJANOVIĆ MIRJANA, RIZMAN RUDI, Svedočanstva o II svetskom ratu, Beograd 1980.
- Dokumenti internacionalnoi solidarnosti, *Voprosi istorii KPSS*, br. 9, Moskva 1984, str. 3—18.
- DOLGIJ-SAVIČ MATVEJ, Osvjetljavanje istorije oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije u radu od šest tomova »Istorija velikog domovinskog rata Sovjetskog Saveza«, zbornik: Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Bihać 1967, str. 125—130.
- ĐURETIĆ VESELIN, Saveznička vazduhoplovna baza kod Zadra 1945. god., Zbornik IHRP Dalmacije, br. 4, Split 1976, str. 683—692.
- ĐURETIĆ VESELIN, Londonski odjeci ustaničkih zbivanja u Crnoj Gori, g. 1941, zbornik: Durmitorska partizanska republika, Titograd 1979, str. 281—295.
- ĐURETIĆ VESELIN, Vlada na bespuću, Beograd 1982.

- ĐURETIĆ VESELIN, Saveznici i jugoslovenska ratna drama, Beograd 1985.
- DŽELEBDŽIĆ MILOVAN, Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1. do 7. IX 1944, Operacija Ratweek, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1970, str. 7—61.
- DŽELEBDŽIĆ MILOVAN, Borba za novu Jugoslaviju, *Vjesnik*, studeni—prosinac 1978.
- DŽELEBDŽIĆ MILOVAN, Ratna prepiska Tito—Čerčil—Šubašić, *Duga*, ožujak—svibanj 1981.
- FEIS HERBERT, Čerčil, Ruzvelt, Staljin, Beograd 1962.
- FERENC TONE, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967.
- FERENC TONE, Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije u *Osvoboditev Slovenije*, Ljubljana 1977, str. 110—137.
- FOTICH CONSTANTIN, *The War We Lost*, New York, 1948.
- GIBIJANSKI L. Ja., Sovjetski Sojuz i jugoslavskoje narodnoosloboditeljnoje dviženije v 1941—43. godah, *Sovjetskoe slavjanovjedjenje*, br. 5, Moskva 1984, str. 3—19.
- GOVORCHIN, G. G., *Americans from Yugoslavia*, University of Florida Press 1961.
- HOLJEVAC VEČESLAV, Hrvati izvan domovine, Zagreb 1967.
- HOPTNER JACOB, B., Jugoslavija u krizi 1934—1941, Rijeka 1973.
- HUOT LOUIS, Oružje za Tita, Zagreb 1981.
- HULJIĆ VESELJKO, Vis 1941—1945, Split 1979.
- IVEKOVIĆ MLADEN, Nepokorena zemlja, zapisi iz IV i V neprijateljske ofenzive, Zagreb 1945.
- Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, stenografske beleške u izvodima, Beograd 1946.
- JELIĆ IVAN, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, Zagreb 1978.
- JELIĆ IVAN, Jugoslavenska socijalistička revolucija, Zagreb 1979.
- JELIĆ IVAN, Tragedija u Kerestincu, Zagrebačko ljeto 1941, Zagreb 1986.
- JELIĆ-BUTIĆ FIKRETA, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1983.
- JELIĆ-BUTIĆ FIKRETA, Ustaše i NDH, Zagreb 1977.
- JONES WILLIAM, 12 mesecev s Titovim partizanima, Ljubljana 1962.
- JOVANOVIĆ SLOBODAN, Zapisi o problemima i ljudima 1941—1944, London 1976.
- KAČAVENDA PETAR, Iz aktivnosti jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu u borbi protiv NOP-a, u proleće 1942, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1—2, Beograd 1970, str. 141—147.
- KARDELJ EDVARD, Borba za priznavanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957, Sećanja, Ljubljana—Beograd 1980.
- KLANJŠČEK ZDRAVKO (in drugi), Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945, Ljubljana 1976.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Pripreme neprijatelja za IV ofanzivu gledane po stranim izvorima i neprijateljskim dokumentima, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1951, str. 65—83.

- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Njemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941—1943. godine, *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, br. 2/1961, str. 283—292.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Drugo zasjedanje AVNOJ-a i Velika Britanija, *Pregled*, br. 11—12, Sarajevo 1963, str. 273—280.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Politika Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovici 1943, zbornik: *Neretva—Sutjeska 1942*, Beograd 1969, str. 222—230.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Promjena politike Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 3/1969, str. 25—57.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, NOP i pitanje jugozapadne granice 1941 — 1945, *Istarski mozaik*, Pazin 1970, str. 72—80.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Memoari generala Simovića i dokumenti 1939—42, feljton »Politika«, Beograd, 21. VIII—10. IX 1970.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, *Dušan Plenča*, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962, *Putovi revolucije*, br. 5, Zagreb 1965, str. 233—250.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 1970, str. 69—104.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Jugoslavenska vlada u emigraciji i saveznici prema pitanju Hrvatske 1941—1945, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2—3/1971, str. 97—138.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Dalmacija u obaviještenosti i akciji jugoslavenske vlade u emigraciji i Velike Britanije 1941—42. godine, Zbornik IHRP Dalmacije, br. 2, Split 1972, str. 211—227.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Titova politika prema saveznicima u pitanju Istre i Slovenskog primorja 1941—1944, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1972, str. 47—62.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Međunarodni okvir jugoslavenske revolucije (kratak pregled), Politički život Jugoslavije 1914—1945, zbornik radova, Beograd 1973, 555—572.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Drugo zasjedanje AVNOJ-a i Teheranska konferencija, Zbornik »AVNOJ i NOB u BiH 1942—43«, Sarajevo 1974, str. 487—502.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Saveznici i Jugoslavija u vremenu završnih operacija za oslobađanje zemlje, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1975, str. 262—269.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Mjesto ZAVNOH-a u jugoslavenskoj politici saveznika, zbornik: NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944, Zagreb 1976, str. 37—49.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Istra i Slovensko primorje kao saveznički problem u drugom svjetskom ratu, *Dnevnik*, br. 10, Rijeka 1977.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi i otpori saveznika, *Pazinski memorijal*, br. 4, Pazin, 1976, str. 69—74.

- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Međunarodni aspekti Jugoslavije do savjetovanja u Stolicama, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd 1977, str. 41.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Doprinos Jugoslavije pobjedi saveznika u drugom svjetskom ratu, Snage i putovi mira, Zbornik radova JAZU, Zagreb 1978, str. 271—295.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan 1939—1945, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1978, str. 7—25.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Saveznička konferencija u Jalti i Jugoslavija, NOR i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svjetskog rata, Beograd 1978, str. 293—300.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Britansko-jugoslavenski odnosi, period 1941—45, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 2, Zagreb 1982, str. 465—467.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Intervju Vojmira Kljakovića, *Radio Sarajevo*, 3. program, I—II—III 1983.
- KLJAKOVIĆ VOJMIR, Politika za priznavanje nove Jugoslavije, zbornik: Tito i revolucija, Beograd, bez god., izd., 374—383.
- KOSANOVIĆ SAVA, Što se moglo videti iz emigracije, Beograd 1945.
- KOSANOVIĆ SAVA, Jugoslavija je bila osuđena na smrt, Beograd—Zagreb 1984.
- KOSTIĆ UROŠ, Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta (ofanziva jugoslavenske 4. armije), Beograd 1978.
- KRIZMAN BOGDAN, Vanjska politika jugoslavenske države 1918—1941, Zagreb, školska knjiga, 1975.
- KRIZMAN BOGDAN, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978.
- KRIZMAN BOGDAN, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb 1980.
- KRIZMAN BOGDAN, Jugoslavenske vlade u izbjeglištu 1941—1943 (Dokumenti), Zagreb 1981.
- KROLO PETAR, Savezničke vojne misije na Biokovu 1943—1945, zbornik: Biokovo u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1983.
- KRSTAJIĆ PERO, Durmitor u NOR-u i revoluciji, Titograd 1966.
- LATAS BRANKO, Britanska politika prema četničkom pokretu u prvoj polovini 1943, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1986, str. 81—115.
- LAZAREVIĆ BOŽO, Vazduhoplovstvo u NOR-u, 1941—45, Beograd 1972.
- LEKOVIĆ MIŠO, BOJIĆ ALIJA, KLJAKOVIĆ VOJMIR, TRGO FABIJAN, Titove istorijske odluke 1941—45, Beograd 1978.
- LEKOVIĆ MIŠO, Boravak britanske vojne misije na oslobođenoj teritoriji Crne Gore i jugoistočne Bosne (II—IV 1942), *Istorijski zapisi*, br. 1—2, Titograd 1971.
- LEKOVIĆ MIŠO, Martovski pregovori 1943, Beograd 1985.
- Les systems d'Occupation en Yougoslavie 1941—45, Institut za radnički pokret, Beograd 1963.
- LOJEN STJEPAN, Uspomene jednog iseljenika, Zagreb 1963.
- Ljudi i događaji drugoga svjetskog rata (eds. Vojmir Kljaković i Bogdan Krizman), Zagreb 1960.

- MACLEAN FITZROY, Pijesak Orijenta, Zagreb 1953.
- MACLEAN FITZROY, Rat na Balkanu, Zagreb 1964.
- MACLEAN FITZROY, Josip Broz Tito, Zagreb—Beograd—Titograd, 1980.
- MAKIEDO SERGIJE, Prva partizanska misija, Beograd 1963.
- MARIĆ MIHAILO, Kralj i vlada u emigraciji, Zagreb 1966.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, Beograd 1963.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Velika Britanija i NOP u Jugoslaviji 1941—45, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2, Beograd 1963, str. 31—43.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Četničko-nemački pregovori u selu Divci 1941, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, sv. X/1, Beograd 1968.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Borbe na Neretvi i Sutjesci u svjetlosti savezničkih planova za iskrcavanje na Balkan, Neretva—Sutjeska 1943, Beograd 1969, str. 215—221.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Draža Mihailović i Britanci 1941. godine, *Istorijski glasnik*, 2/1971, str. 35—46.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb—Beograd 1979.
- MARJANOVIĆ JOVAN, Jugoslavija, KPJ i Kominternu (april-septembar 1941), Zbornik Titogradskog fakulteta u Beogradu, knj. X-1, Beograd 1970.
- MAŠTRUKO TOMA, Na svim meridijanima, Revolucionarna borba jugoslavenskih pomoraca izvan domovine 1939—1945, posebno izdanje, Rijeka 1975.
- MITROVIĆ ANDREJ, On the Significance and Traditions of March 27, 1941., zbornik War and Revolution in Yugoslavia 1941—1945, Beograd 1985, str. 9—18.
- MORAČA PERO, Odnosi između KPJ i Kominterne 1941—43, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1—2, Beograd 1969, str. 94—132.
- MORAČA PERO, Jugoslavija 1941, Beograd 1971.
- MORAČA PERO, Oslobođenje Beograda u svjetlu razvoja i pobjedonosnog hoda jugoslavenske socijalističke revolucije, zbornik »Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920 — 1950«, Beograd 1979, str. 339—345.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941—45, Beograd—Ljubljana, 1964.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Britanske namere za iskrcavanje u Istri, Dokumenti, *NIN*, XXIII, br. 1194—1197, Beograd, studeni-prosinac 1973.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Dokument o prvoj zamisli sazivanja bihačkog skupa i međunarodni aspekt priprema Prvog zasjedanja AVNOJ-a, zbornik: AVNOJ I NOB u BiH, Beograd 1974, str. 407—426.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, 27. mart 1941. godine i britansko javno mišljenje, Ustanak u Jugoslaviji i Evropa, Beograd 1973, str. 221—246.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Tajne američkih arhiva, feljton u *NIN-u*, 1973.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944—1945, Zagreb 1977.

- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Fragmenti iz evropske antifašističke štampe o zbivanjima u Beogradu i Jugoslaviji 1941—44, Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920—1950, Beograd 1979, str. 323—339.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN, Svet o nama 1941—1945, I, II, III, Beograd 1983.
- NEŠOVIĆ SLOBODAN-PETRANOVIĆ BRANKO, Naučni dijalog i njegove pretpostavke, *Ninov književni glasnik*, Beograd, studeni 1984, str. 35—38.
- NAROČNICKI A.-PISAREV J., Dosadašnji rezultati i perspektive izučavanja istorije Jugoslavije u SSSR, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1—2, Beograd 1975, str. 131—153.
- NIKOLIŠ GOJKO, Korijeni, stablo, pavetina, Zagreb 1980.
- NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine, Zbornik u povodu obljetnice III zasjedanja ZAVNOH-a, Zagreb 1976.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, II, Beograd 1957—1958.
- PACOR MARIO, Jugoslovenska revolucija, Istorija revolucije XX veka, Beograd 1970.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd 1964.
- PETRANOVIĆ BRANKO, AVNOJ — revolucionarna smjena vlasti 1942—45, Beograd 1976.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1981.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 1943—1945, Zagreb 1981.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Istoriografija i revolucija, Beograd 1984.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Drugi front i jugoslovensko ratište, Istoriografija i revolucija, Beograd 1984, str. 282—300.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Kominternu u drugom svetskom ratu 1939—1943, Istoriografija i revolucija, Beograd 1984, str. 346—360.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Odnos velikih sila i unutrašnjih političkih snaga prema Jugoslaviji 1941, Istoriografija i revolucija, Beograd 1984, str. 399—426.
- PETRANOVIĆ BRANKO, Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Skopje 1985.
- PETRANOVIĆ BRANKO-ZEČEVIĆ MOMČILO, Jugoslavija 1918—1984 — Zbirka dokumenata, Beograd 1985.
- PETROVIĆ N., Krajevsko-vršačka etapa VŠ NOV i POJ i NKOJ, zbornik: Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920—1950, Beograd 1979, str. 346—353.
- PIJADE MOŠA, Bajka o sovjetskoj pomoći jugoslavenskom narodnom ustanku (francusko izdanje) 1950.
- PLENČA DUŠAN, Jugoslavija u međunarodnim problemima 1941, *Istorijski glasnik*, Beograd 1959, str. 3—4.
- PLENČA DUŠAN, NOP u Jugoslaviji i saveznici, *Istorijski glasnik*, br. 1—2, Beograd 1961.

- PLENČA DUŠAN, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku II svjetskog rata, Beograd 1962.
- POPOVIĆ NIKOLA, Jugoslovenska istoriografija o diplomatskim jugoslovensko-sovjetskim odnosima između dva svjetska rata, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1976, str. 69—77.
- Povijest Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1985.
- RADOVANOVIĆ JOVO, Tito na Ravnoj Gori, *Narodna armija*, 20. XII 1956. Razgovor o knjizi Vladimira Dedijera »Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita«, Beograd 1982.
- Sa rasprave o knjizi »Saveznici i jugoslovenska ratna drama« dra Veselina Đuretića u Republičkoj zajednici nauke — autorizovane stenografske beleške, Beograd 1985.
- RIBAR IVAN, Politički zapisi (III, IV), Beograd 1951/52.
- RIBAR IVAN, Uspomene iz NOB, Beograd 1961.
- RONSSEAU ROBERT, Ko je general Mihailović, Paris 1946.
- SEMJONOV N., Za naučnu objektivnost, *Ninov književni glasnik*, Beograd, studeni 1984, str. 31—34.
- SENTIĆ MARIJA, Josip Broz Tito — Bibliografije. 1. Knjige i brošure Josipa Broza Tita, 2. Knjige i brošure o Josipu Brozu Titu, Zagreb 1984.
- SHOUP PAUL, Communism and the Yugoslav national Question, New York, 1968.
- SLAVIN G. M., Sovjetska javnost i narodni ustanak u Jugoslaviji 1941. godine, Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Beograd 1973, str. 275—296.
- SLAVIN G. M., Sveslavenski komitet i oslobodilački rat u Jugoslaviji 1941—42, *Prilozi za istoriju socijalizma*, br. 9, Beograd 1974, str. 142—175.
- SLAVIN, G. M., NOB u Hrvatskoj u svjetlu sovjetske štampe, Zbornik IHRP Dalmacije, Split 1975, str. 259—278.
- SMODLAKA JOSIP, Partizanski dnevnik, Beograd 1972.
- STEFANOVIĆ MOMČILO, Potpis: Tito, »Bili smo Titovi šifranti«, kazivanja Branke i Pavla Savića, Zagreb 1980.
- STOJKOVIĆ MOMIR, Aktivnost rukovodstva NOP-a na međunarodnom priznanju nove Jugoslavije, zbornik: Tito i revolucija, Beograd, bez godine izdanja, str. 366—373.
- STRČIĆ PETAR, Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru 1941—1945, Prilog za bibliografiju, *Dometi*, Rijeka, br. 9—10—11, 1978, str. 59—84.
- STRČIĆ PETAR, Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru, Rijeka 1978.
- STRUGAR VLADO, Rat i revolucija naroda Jugoslavije, 1941—45, Beograd 1962.
- STUPARIĆ DARKO, Revolucionari i bez funkcija, Rijeka 1975.
- STUPARIĆ DARKO, Diplomati izvan protokola, Ambasadori Titove Jugoslavije, Zagreb 1978.

- ŠEPIĆ DRAGOVAN, Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941, *Časopis za suvremenu povijest*, I, Zagreb 1975, str. 121—140.
- ŠEPIĆ DRAGOVAN, Alfredo Breccia »Jugoslavija 1939—1941, Diplomazia della neutralità« i historiografske debate o politici neutralnosti Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, *Časopis za suvremenu povijest*, I, Zagreb 1980, str. 163—172.
- ŠEPIĆ DRAGOVAN, Vlada Ivana Šubašića, Zagreb 1983.
- TERZIĆ VELIMIR, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posljedice poraza, Beograd—Ljubljana—Titograd 1982.
- TERZIOSKI RASTISLAV, Odjek u jednom delu sovjetske periodike u toku drugog svetskog rata, zbornik: Tito i revolucija, Beograd, bez god. izd., 394—400.
- The Third Reich and Yugoslavia 1933—1945, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1977.
- Tito i revolucija, Beograd, bez god. izd.
- TOMASEVICH JOZO, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945, Zagreb 1979.
- TOPALović ŽIVKO, Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941—45, Paris, Izdanje jugoslovenskih sindikalista 1958.
- Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Zbornik radova, Beograd 1973.
- VASILJEVIĆ JOVAN, Mornarica NOVJ, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1972.
- VELEBIT VLADIMIR, Naša diplomatija u NOB-i, *Narodna armija*, XIII, br. 958, 28. XI 1957, str. 3.
- VELEBIT VLADIMIR, Most prema Zapadu, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, sv. 70, Novi Sad 1981, str. 7—17.
- VELEBIT VLADIMIR, Sjećanja, Zagreb 1984.
- VINAVER VUK, Jugoslovensko-engleski ugovor o isporuci naoružanja 1940. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd 1966, br. 5, str. 77—92.
- VINAVER VUK, Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskog zbliženja 1940—41, *Istorijski glasnik*, Beograd 1966, br. 1, str. 3—59.
- VINAVER VUK, Spoljnopolitička pozadina jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1940, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, Novi Sad 1966, br. 45, str. 5—60.
- VINAVER VUK, Politika Jugoslavije prema Italiji 1935—1941, *Istorijski zapisi*, Titograd 1968, br. 1, str. 67—112.
- VINAVER VUK, Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941. godine, *Istorijski glasnik*, Beograd 1973, br. 1, str. 7—87.
- VINAVER VUK, KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1933—1941, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd 1974, br. 9, str. 45—142.
- VLAHOVIĆ VELJKO, Sabrani radovi II, Borba za slobodu Jugoslavije, Titograd 1981.
- VUJOŠEVIĆ JOVAN, Njemačko-talijanski odnosi i četnici u operaciji »Schwarz«, Zbornik radova »Neretva—Sutjeska 1943«, Beograd 1969, str. 143—150.

VUKMANOVIĆ SVETOZAR TEMPO, *Revolucija koja teče*, Beograd 1971.

VUKMANOVIĆ SVETOZAR TEMPO, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1981.

War and revolution in Yugoslavia 1941--45, *Socialist Thought and Practice*, Beograd 1985.

WHEELER, MARK, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940--43*, Columbia University Press, New York 1980.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom, II, V, IX, Beograd 1949--1982.

ZELENJIN-VLADIMIROVIĆ VLADIMIR, Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma (1941--1942), zbornik radova: Prvo zasjedanje AVNOJ-a, Bihać 1967, 27--33.